

Ю.В. Буйнов

ПОСЕЛЕННЯ МАЛОБУДКІВСЬКОГО ТИПУ БІЛЯ с. ТИМЧЕНКИ В БАСЕЙНІ р. СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕЦЬ

Статтю присвячено публікації матеріалів, здобутих під час розкопок поселення з речами малобудківського типу біля с. Тимченки Харківської обл. Особливу увагу приділено питанням хронології та культурної належності цієї пам'ятки.

Близько 1 км на схід від с. Тимченки Зміївського р-ну Харківської обл. у заплаві лівого берега р. Мжа тягнеться велике пасмо дюн, оточене старицями, невеликими болотами та струмками. Мешканці навколишніх сіл називають цю місцевість «урочище Шпилі». У 1957 р. Є.В. Пузаков під час проведення розвідок зафіксував тут кілька поселень бондарихінської культури, розташованих на окремих піщаних пагорбках. Значну колекцію керамічних виробів в урочищі Шпилі зібрав у 1965—1970 рр. В.П. Андрієнко (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 79—80). Наукову відомість ця пам'ятка отримала після відкриття автором статті у 1975 р. ґрунтового могильника з похованнями за обрядом кремациї на околиці поселення бондарихінської культури (Буйнов 1977, с. 208—215). У наступні роки ми проводили додаткові дослідження, які дали змогу значно розширити уявлення про етнокультурний розвиток на теренах Лівобережної лісостепової України доби фінальної бронзи (Буйнов, Берестнев 1978, с. 302—303; Буйнов, Грубник-Буйнова, Воловик, Петренко 1979, с. 309—310). Проте ще остаточно нерозв'язаними залишаються питання походження бондарихінської культури та періодизації її пам'яток. Сподіваємося, що введення до наукового обігу нових матеріалів, отриманих під час розкопок поселення біля с. Тимченки, внесе певні корективи у розуміння цієї наукової проблеми.

Усього за 1975—1980 рр. в урочищі Шпилі нашою експедицією було закладено 5 розкопів та 10 шурфів, за допомогою яких з'ясувалося, що матеріали класичного бондарихінського типу займають майже усі дюни цієї місцевості площею близько 2 га. Лише на південному та північному пагорбках з-поміж іншого зафіксовано й відкладення з керамікою малобудківського типу, яку традиційно відносили до пізнього етапу мар'янівської (Березанская 1982, с. 43, 46) або

середнього етапу єдиної мар'янівсько-бондарихінської (Археологія Української РСР 1971, с. 364—373) культури. Згідно з такою культурною атрибуцією, у межах XIV—XIII/II ст. до н. е. (Березанская 1982, с. 46) визначали і хронологічне розміщення пам'яток малобудківського типу.

Найбільш інформативними для розв'язання питання про хронологічні та генетичні зв'язки між малобудківськими та бондарихінськими пам'ятками виявилися результати розкопок на південному (мисовому) пагорбку. У його центральній частині візуально зафіксували ледь помітне заглиблення, на місці якого було закладено розкоп № 5 і знайдено рештки стародавнього житла (рис. 1).

Стратиграфія за межами цієї будівлі була одноманітною: одразу під дереном розпочинався шар сильно гумусованого піску чорного кольору потужністю 0,4 м, під яким, з глибини 0,5 м, йшов білий материковий пісок. За типологічними ознаками та статистичними підрахунками встановлено, що до глибини 0,3 м від рівня сучасної поверхні виявлено уламки кераміки виключно класичного бондарихінського типу. Переважно це були вінця широко відкритих горщиків з округлим тулубом та ледве наміченою шийкою. Майже 30 % цих посудин прикрашено гладенькими або розчленованими пальцевими вдавленнями валиками у сполученні з горизонтальними рядками прямокутних ямок, нанесених кінцем трісочки, поставленої під кутом до поверхні горщика (рис. 2, 2—3), а також з пальцево-нігтьовими вдавленнями (рис. 2, 1). Кілька фрагментів належать посудинам, орнамент яких складався з трикутних фігур або двох горизонтальних рядків, згрупованих із відбитків кінця дерев'яної палички (рис. 2, 5, 8). Зовнішня та внутрішня поверхні цих горщиків ретельно оброблені паличкою, від якої інколи помітні горизонтальні та вертикальні риски. Глина, з якої виготовлено вироби, містить значну домішку піску.

Столовий посуд представлено одним уламком від лискованого кубка з горизонтальним наліпом

© Ю.В. БУЙНОВ, 2006

(рис. 2, 4). Ще один фрагмент репрезентує курильниці або друшлаки, увесь його тулуб укрите наскрізними проколами (рис. 2, 7). На глибині 0,2 м було знайдено глиняну модель коліщатка від возика (рис. 2, 6). У 2001 р. за допомогою металодетектора за 2 м від цього розкопу на глибині 0,15 м виявлено бронзовий кинджал з паралельними лезами і загостреним кінцем (рис. 2, 9).

Форма охарактеризованих горщиків і прийоми їх оздоблення знаходять майже повні аналогії серед керамічного комплексу поселення в урочищі Бондариха (Ильинская 1961, с. 28, рис. 1, 8—9, 12—14; с. 30, рис. 2, 1, 3, 4, 9, 12, 14) та центральної частини дослідженого нами поселення біля с. Тимченки (Буйнов 1977, с. 213, рис. 3). Як відомо, ці пам'ятки, без сумніву, синхронізуються з білозерською культурою XII—X ст. до н. е., про що свідчать і знахідки у розкопі № 5 уламка лискованого кубка та бронзового кинджала. Останній типологічно належить до провідних форм металевих виробів на пам'ятках білозерської культури Північного Причорномор'я (Лесков 1967, рис. 1, 10—11; 2, 17—18; Ванчугов 1990, рис. 33). Два подібних кинджали випадково було знайдено й у інших місцевостях Харківської обл. (Берестнев 2001, с. 244, рис. 85, 11—12).

За межами котловану житла з глибини 0,3 м до рівня материка зафіксовано кераміку з дещо іншими ознаками, притаманними посуду малобудківського типу, виділеного В.А. Іллінською після розкопок у 1953 р. поселення біля с. Малі Будки Недригайлівського р-ну Сумської обл. (Іллінська 1957, с. 50—64). У великій кількості її виявлено і на підлозі дослідженого нами житла.

У плані споруда орієнтована по лінії північний схід—південний захід (рис. 1), має майже прямокутну форму розміром 11 × 8 м і належить до типу наземних будівель з невеликим заглибленням підлоги. У нашому випадку дно житла зафіксовано на глибині 0,4 м від рівня материка. На підлозі виявлено сліди від 14 вкопаних у землю стовпів: 10 по периметру котловану, 3 — вздовж центральної осі і 2 — збоку від господарчої ями. Майже посередині, але дещо ближче до північної стіни, розташовувалася складна побутова споруда, що складалася з глинобитного вогнища діаметром 0,9 м із передпечною ямою та решток дерев'яного стільця над невеликим заглибленням. Увесь цей комплекс, у свою чергу, знаходився в ямі розміром 2,25 × 1,15 м завглибшки 0,45 м від рівня підлоги. У південній та східній частинах житла розкопано дві ями господарчого призначення з дрібними уламками посуду та перепаленими кістками тварин.

Повністю розкопаних будівель на пам'ятках малобудківського типу ще дуже мало. Проте за свідченнями, отриманими на підставі досліджень

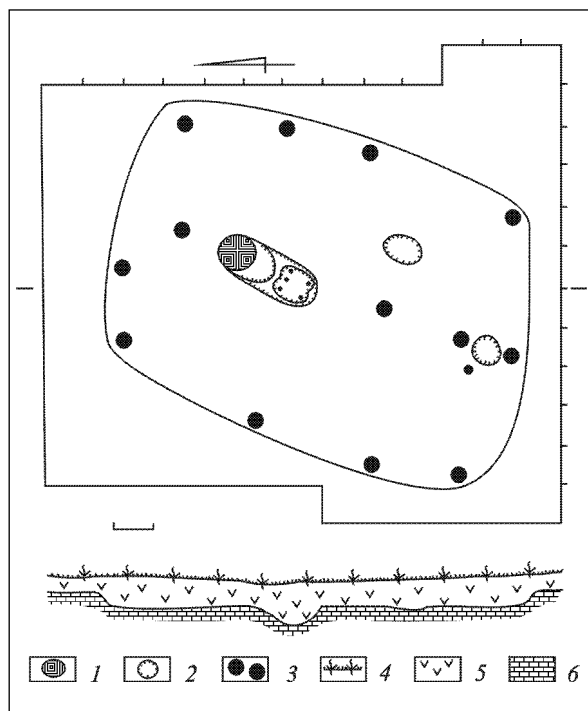

Рис. 1. План житла поселення в урочищі Шпилі (розкоп 5): 1 — глинобитне вогнище; 2 — господарча яма; 3 — ямки від стовпів; 4 — дерев; 5 — гумус; 6 — материк

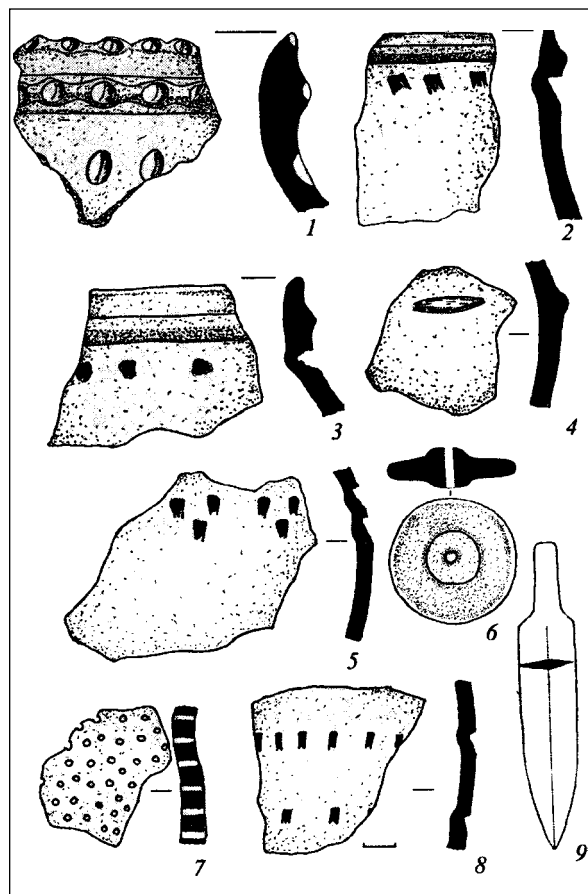

Рис. 2. Знахідки класичного бондарихінського типу з культурного шару поселення: 1—8 — глина; 9 — бронза

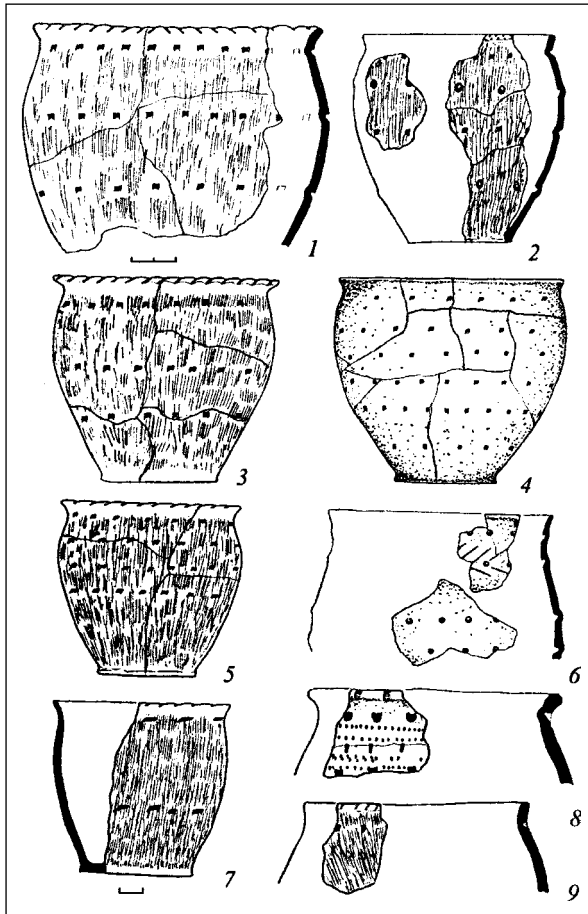

Рис. 3. Столовий посуд із житла

поселень Основа (Левицький 1946, с. 9) та Діброва Б (Гершкович 1995, с. 37), житла стовпкової конструкції з двосхилим дахом не є поодинокими для цієї групи пам'яток. Винятком є лише глинобитне вогнище, адже на інших, відомих нам малобудківських пам'ятках, зафіксовано переважно вогнища ямного типу або складені з каміння на рівні підлоги. У цілому малобудківські традиції домобудівництва та інтер'єру мають продовження і на пам'ятках суто бондарихінського типу (Ромашко 2000, с. 136—137).

На рівні підлоги тимченківського житла виявлено рештки 17 посудин, бронзову пронизку, кілька кам'яних брусків для загострення бронзових виробів, знаряддя праці з кісток, кременю та інші речі. Переважну більшість керамічного комплексу становлять горщики — посуд кухонного призначення, що за формою поділяється на два типи. До першого типу належать слабо профільовані горщики з округлими боками, найбільший діаметр яких припадає на верхню третину висоти тулуба, широкою шийкою та короткими і відігнутими назовні вінцями (рис. 3, 1—5, 7—9; 4, 2, 4). Орнаментація таких посудин досить одноманітна і складається з відбитків кінця палички або трісочки, згрупованих у два, три, чотири і навіть п'ять горизонтальних рядків.

В одному випадку вони були розділені рельєфними опуклостями, так званими перлинами (рис. 3, 2), а в іншому — відбитками гребінцевого штамп (рис. 3, 8). Зовнішню поверхню майже усіх горщиків першого типу суцільно вкрито гребінцевими розчосами.

Горщики другого типу мають вертикальні пропорції, округлі боки з найбільшим діаметром у середній частині тулуба і плавно відігнуті назовні вінця (рис. 3, 6; 4, 1). Один із екземплярів від шийки до донця було прикрашено 8 горизонтальними рядками круглих ямок (рис. 4, 1), а інший — кількома рядками «перлин» у поєднанні з відбитками гребінцевого штамп (рис. 3, 6). На підлозі житла знайдено уламки однієї банкоподібної посудини з ледве наміченою шийкою і короткими прямими вінцями (рис. 4, 3), тулуб якої було прикрашено чотирима горизонтальними рядками ямок від дотиків кінця трісочки та гребінцевими розчосами.

Окремо слід зауважити, що краї вінця горщиків із гребінцевими розчосами на зовнішній поверхні обов'язково прикрашали косими насічками паличкою або відбитками гребінцевого штамп. У гладкостінних посудин, навпаки, вінця позбавлені будь-якої орнаментації. Глина усіх цих горщиків містить домішку дрібнозернистого піску.

До категорії столового посуду ми зараховуємо уламки 4 кубків із кулястою (рис. 5, 1—3) та біконічною (рис. 5, 4) формами тулуба з лискованою зовнішньою поверхнею. Головним елементом декору двох кулястих кубків є горизонтально прокреслена «драбинка» у місці переходу від тулуба до циліндричної шийки (рис. 5, 2—3). В одному випадку такий орнамент доповнено «паркетним» візерунком, виконаним за допомогою тонких рисок (рис. 5, 2). Яскравіший вигляд має орнаментація верхньої частини біконічного кубка, яка складається з відбитків мотузки у вигляді трикутників у поєднанні з ромбічними фігурами, виконаними кінцем круглої палички та очеретини (рис. 5, 4).

Загалом лискований посуд столового призначення не є характерною ознакою пам'яток малобудківського типу (Іллінська 1957, с. 56—62). Поодинокі знахідки кубків, оздоблених різноманітними візерунками, походять лише із житлових та господарчих комплексів поселень Діброва Б (Гершкович 1998, с. 74, рис. 8, 3) та Марки. Більшість дослідників вважає, що цей посуд має «білогрудівсько-чорноліське» походження і потрапив до Лівобережного лісостепу внаслідок переселення у цей регіон частини населення з Дніпровського правобережжя (Гершкович 1990, с. 58—59). Окрему позицію у розв'язанні цього питання зайняв В.А. Ромашко, згідно з якою орнаментація на кубках та корчагах, знайдених на поселеннях бондарихінської культури, генетично пов'язана не з традиціями їх правобережних

сусідів, а зі зрубною культурою (Ромашко 1998, с. 79—95). Проти такого тлумачення цього явища категорично виступили В.Н. Горбов, А.Н. Усачук (Горбов, Усачук 2001, с. 42—43) та автор статті (Буйнов 2003, с. 10—11), але питання, звідки і від кого бондарихінські племена запозичили подібні інноваційні елементи, потребує додаткового дослідження.

На нашу думку, знахідки в тимченківському житлі лискованих кубків можна розглядати не лише у контексті етнокультурних зв'язків між племенами Правобережної і Лівобережної України за доби фінальної бронзи. По-перше, це доводить відсутність повної тотожності між згаданими зразками столового посуду і білогрудівськими або ранньочорноліськими кубками. До речі, таке зауваження стосується і порівняння з білозерською культурою. Зазначене явище було притаманне бондарихінській культурі навіть на пізньому етапі її розвитку, коли у місцевому середовищі відбувалася переробка західних орнаментальних композицій (Горбов, Усачук 2001, с. 43). По-друге, слід звернути увагу ще на одного найближчого сусіда бондарихінської культури — пам'ятки коб'яківської культури у пониззі Дону. Саме тут найбільшого поширення набула традиція нанесення орнаменту за допомогою мотузкових відбитків у поєднанні з дотиками кінця очеретини (Шарафутдинова 1980, с. 49—51). На багатьох коб'яківських кубках з кулястим тулубом та циліндричною шийкою спостерігаються прокреслені горизонтальні «драбинки» (Шарафутдинова 1980, табл. XIX, 7; XXII, 7; XXIV, 8). Серед них певні аналогії можна знайти і для кубка з поселення Діброва Б (Шарафутдинова 1980, табл. XXIX, 5).

Аналізуючи зразки столового посуду з житла, розкопаного на поселенні біля с. Тимченки, ми дійшли ще одного важливого висновку щодо синхронізації цього закритого комплексу з пам'ятками коб'яківської, білозерської та білогрудівської культур. Підтвердженням цього є спіралеподібна пронизка, виявлена поблизу вогнища на підлозі тимченківського житла (рис. 4, 6). Подібні прикраси виявлено у Новогригор'ївському скарбі (Ванчугов 1990, с. 83, рис. 36, 4), похованні біля с. Золота Балка (Мілюкова 1979, с. 61, рис. 19, 6), кургані поблизу с. Сивашівка, могильнику неподалік с. Атманай (Отрощенко, Шевченко 1987, с. 137—138) та інших пам'ятках білозерської культури. В.І. Козенкова віднесла аналогічну пронизку з Верхньокобанського могильника на Північному Кавказі до періоду Кобань-2, датованому серединою XII — рубежем XI—X ст. до н. е. (Козенкова 1990, с. 77). На дні тимченківського житла також було знайдено мініатюрну посудину (рис. 4, 5), глиняне прясло (рис. 4, 7), кістяну проколку (рис. 4, 8), крем'яні відщепи та шматки глиняної обмазки, які в цілому характеризують

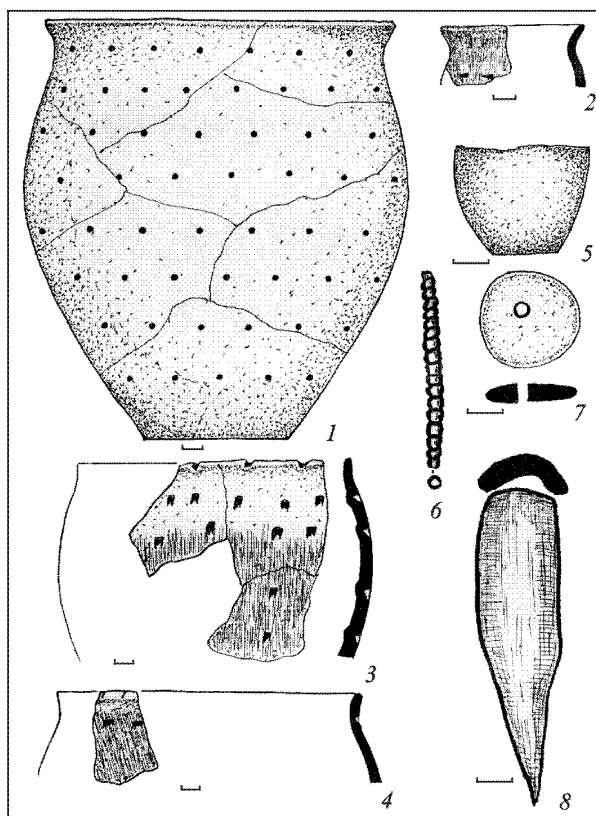

Рис. 4. Знахідки з житла: 1—5, 7 — глина; 6 — бронза; 8 — кістка

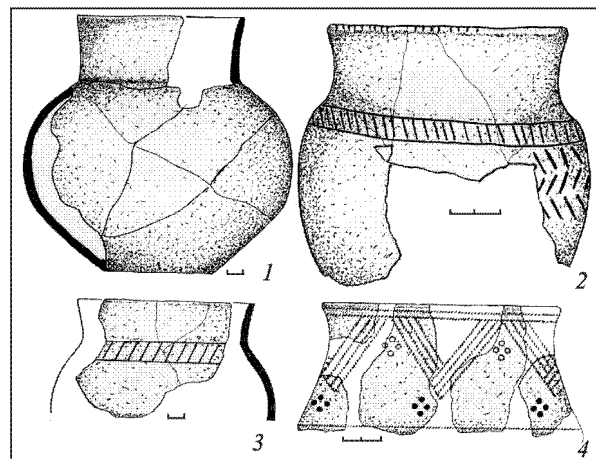

Рис. 5. Лисковані кубки з житла

побут місцевих мешканців і засвідчують існування у них певних домашніх виробництв.

Відповідно до головної мети цієї статті зауважимо, що подібна стратиграфія, зафіксована нами у розкопі № 5 на поселенні біля с. Тимченки, не є винятковою. Факт залягання культурних решток бондарихінського типу над відкладами з керамікою малобудківського типу констатували ще Г.Т. Ковпаненко та В.А. Іллінська під час розкопок поселень Ніцаха на р. Ворскла, Баранівка, Фомін, Бітиця і Грунівка на р. Псел (Ковпаненко 1967, с. 13—33; Ильинская 1969, с. 87—91). На основі цих матері-

алів В.А. Іллінська зробила дуже важливий висновок щодо існування пам'яток, які безперервно розвивалися протягом малобудківського періоду і пізніше, коли культура набула нових, бондарихінських рис. Підбиваючи підсумки своїх досліджень у басейні р. Псел, дослідниця зазначала, що головні ознаки посуду малобудківського та бондарихінського типів виявилися достатньо стійкими і повністю відповідають проявам однієї культури в інших регіонах (Ільинская 1969, с. 89, 97).

Насамкінець додамо, що на малобудківському етапі також існували ґрунтові могильники з похованнями решток кремації, один з яких досліджував С.І. Берестнев в урочищі Горбанщина, розташованому за 2 км від поселення біля с. Тимченки вгору

за течією р. Мжа (Берестнев 1997, с. 154). Тут на глибині 0,50—0,55 м від рівня сучасної поверхні у культурному шарі зрубної культурно-історичної спільноти на площі (0,3—0,4) × (0,4—0,6) м було зафіксовано три скупчення решток тілоспалення разом із дерев'яним вугіллям та уламками типових для малобудківських пам'яток горщиків.

Наявні дані дають змогу зарахувати подібні пам'ятки до однієї культури — бондарихінської. При цьому пам'ятки типу поселення Малі Будки слід розглядати в контексті раннього періоду розвитку цієї культури, тобто не раніше XII ст. до н. е. Встановити хронологічну межу перетворення пам'яток малобудківського типу у суто бондарихінські на цей час поки що не вдається.

Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1.

Березанская С.О. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982.

Берестнев С.И. Исследования многослойного поселения на р. Мжа // Древности. — Харьков, 1997. — С. 154.

Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). — Харьков, 2001.

Буйнов Ю.В. О погребальном обряде племен бондарихинской культуры // СА. — 1977. — № 4. — С. 208—215.

Буйнов Ю.В., Берестнев С.И. Исследования в бассейнах рек Мжи и Северского Донца // АО. — 1977. — С. 302—303.

Буйнов Ю.В., Грубник-Буйнова Л.П., Воловик С.И., Петренко Е.Н. Новые данные о памятниках бондарихинской культуры // АО. — 1978—1979. — С. 309—310.

Буйнов Ю.В. Поселення бондарихінської культури біля с. Червоний Шлях на Харківщині // Вісн. Харк. ун-ту. — 2003. — Вип. 35. — С. 4—12.

Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1990.

Гершкович Я.П. К вопросу о появлении чернолесской керамики на поселениях бондарихинской культуры в бассейне Северского Донца // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. — Луганск, 1990. — С. 58—59.

Гершкович Я.П. О характере заселения Среднего Подонцовья в эпоху поздней бронзы // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. — Луганск, 1995. — С. 37—39.

Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье—Северо-Восточное Приазовье—Подонцовье) // Археологический альманах. — Донецк, 1998. — № 7. — С. 61—92.

Горбов В.Н., Усачук А.Н. Бондарихинское поселение предскифского времени и некоторые аспекты адаптации домостроительства к природным условиям // Донецкий археологический сборник. — Донецк, 2001. — С. 15—45.

Іллінська В.А. Нові дані про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 1957. — Т. 10. — С. 50—64.

Ільинская В.А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. — 1961. — № 1. — С. 26—45.

Ільинская В.А. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры // СА. — 1969. — № 2. — С. 85—101.

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.

Козенкова В.И. Хронология кобанской культуры: достижения, опыт, уточнения, нерешенные проблемы // СА. — 1990. — № 3. — С. 64—92.

Левицький І.Ф. Археологічні дослідження на території міста Харкова та його околицях в 1946 р. (короткий звіт) // Архів Харків. істор. музею. — Ф. №1. — Справа № 54.

Лесков А.М. О севернопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. — К., 1967. — С. 143—178.

Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979.

Отроценко В.В., Шевченко Н.П. О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1987. — С. 131—144.

Ромашко В.А. «Чернолесская» столовая посуда культур позднего бронзового века Левобережной Украины // Проблемы археологии Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 79—95.

Ромашко В.А. Типология сооружений срубно-белозерской культуры Украины // Проблемы археологии Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2000. — С. 134—142.

Шарафутдинова Э.С. Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура) // САИ. — М., 1980. — Вып. В. — С. 1—11.

Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К., 1977.

Одержано 07.06.2005

Ю.В. Буйнов.

ПОСЕЛЕНИЕ МАЛОБУДКОВСКОГО ТИПА
ПЕРИОДА ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ У с. ТИМЧЕНКИ
В БАСЕЙНЕ р. СЕВЕРСКИЙ ДОНЕЦ

Для решения вопросов о хронологии и периодизации бондарихинской культуры особое значение имеют памятники с четкой стратиграфией. Один из них — поселение у с. Тимченки Змиевского р-на Харьковской обл., в мысовой части которого (раскоп 5) удалось зафиксировать последовательное залегание отложений с керамикой малобудковского и классического бондарихинского типов. Материалы из культурного слоя и жилища позволяют датировать малобудковский комплекс временем не ранее XII в. до н. э. и рассматривать его в качестве составной части раннего периода бондарихинской культуры.

Yu. V. Buiinov

MALOBUDKIVSK TYPE SETTLEMENT OF THE LATE
BRONZE PERIOD NEAR THE VILLAGE OF TYMCHENKY
IN THE BASIN OF THE SIVERSKYJ DONETS RIVER

Monuments with distinct stratigraphy are especially important in solving the problem of chronology and periodization of the Bondarykhinsk culture. One of such is a settlement studied by the authors of the present article near the village of Tymchenky in Zmievskyj Region of Kharkiv Oblast. Its promontory part (excavation trench 5) revealed sequential deposition of sediment containing ceramics of Malobudkivsk and classical Bondarykhinsk types. Materials from the archaeological layer and from the dwelling permit dating the Malobudkivsk assemblage from not earlier than the 12th c. BC and considering it as a constituent part of the earlier in the Bondarykhinsk culture.